

RUWANA ATIYPATA JUCH'UY RIMARIYNIN

QALLARINA

Boliviaqa 1952niyuq wata jatun ch'axwamantapacha runa kawsanapi anchayupa thijraykunata jap'ispa qhipakun kayjina kawsaymanta iskay waranqa phisqayuy watapi qhapaq intiraymi killapi ñawpa kaq Umallix *indígena* Bolivia suyumanta chhijllasqa llusqin. Chantapis 2006yuq (iskay waranqa suqtayuy) watapi, chhaqrayapuy killa suqta p'unchaypi llaqtawan mink'ata wakichinanpaq, tukuy llaqtaqta yuyaynin musuq jatun suyu qilqapi (*Carta Magna*) churakunanpaq *Sucre* llaqtapi *Asamblea Constituyente* tantata ruwayta qallarín, chanta imayna qilqasqachus kasan chayta *referendum*nixta suyuman (llaqtaman) riqsichikunqa. Mayqin kiti *boliviana* llaqtakunachus t'ipirparisqa karqanku chaykuna musuq *Constituyente* wakichinapi kayta atinku. Kaypaq 2006yuq wata chhaqraqunakuy killa 2 p'unchaypi *referendum* nisqa llaqta tapuna ruwakurqa, maypichus jisq'unmanta tawa suyu t'aqa *Autonomias regionales* kananpaq chhijllarqanku. Kay qallariykunaqa suyupaq jatun thaskiriy jina mana sumaq kaqpis, llaqtaq kawsaynin umay pachata sumaq kawsaypi kananqa munaspa suyu kamachiqkuna kallparinku.

Boliviaqta llaqta qulqin anchapuni. Suyunchisqa *América del Sur* suyukanamanta manchay pisi yaykuq qulqiyuy (990 q'umir qulqi sapa runapaq), ancha jatuntaq *coeficiente de desigualdad* chay ch'ullaqan (*Gini de 0,58*), chantapis chay kitipi ancha pisita runa kuyurikun. Uj *boliviano* ayllu runa ñak'ariypi kawasakuyta atin. Chantapis (pachaqmanta iskay khuskaniyuq) tukuy Bolivia suyu jallp'amanta 2,5 % (iskay khuskaniyuq) jinalla tarpuna jallp'a tiyan 10% jina propietarios agrícolas chaykunataq qharikunamanta iskay kutitawan jina mana ñawiriyta nitaq qilqariyta yachaq kayta atinku. Tarijapi yuriq wawaqa kinsa rutita jina *Orurupi* yuriq wawamanta sumaq kawsaypi kayta atin, jinataq wata junt'ayninta ima ruwayta atin. Kayjina ch'ulla kawsaykunata kikinchanapaq Bolivia suyuqta jatun kaqkun *pozos de Gas* chaykuna kanku. *Tarijapi hidrocarburos rentas* qulqi sapa runapaq 246yuq *dólares* jina tiyan, *Pandopi* 407niyuq *dólares* jina, *La Pazpitaq* sapa runapaq 16yuq *dólares* jinalla.

Boliviapi unaymanta pacha wakin sumaq kawsaypi kanata wakintaq ñak'ariy kawsaypi kanata, chhajqnirparisqa kanata ima jatun atiyniyuq ruwana wakichin kay jina kawsayqa sistema *todelano de "dos repúblicas"* chaywan qallarín llaqtachaq punata iskaypi t'aqan (iskay suyuta jina) Uj juchuy phatma runakuna qhuyapi qulqi *mineralpi* llank'aspa sumaq qhawasqa kaspera kawsakurqanku, uj jatun phatmataq *indígenas* nisqa, ukhunchasqa kamachisqa kawsakurqanku. *Corona Española* qhispichiyqa mana llaqtachaqkunata kaw sakuyta yachasqankuta thijrachinchu.

Ichaqa *estaño* qhuyapi llank'aqkuna, *clase trabajadora* sutiyuq riqsisqa, chhikamanta chhika kawsakuyta yachasqankuta thijrayta qallarinku; *Chaco* awqamantapacha

(1932niyuq – 1935yuq) uj *sentido nacionalista* wiñaspa karin; *voto universal* tarisqa, *reforma agraria*, *reforma educativa* ima 1952niyuq jatun ch'aqwata qhatirinku; *descentralización*, *participación popular* chaykunaqa jisq'un chunka watakunapi (*década del 90*) kamachikun, suyunchis pusaq chunka watakunapi runaq atiyinman (*democracia*) kutin chay qhipa watakunapi kamachikun. Jinataq indígena ayllukunaqta político wiñariynin 1990 watapi *La Paz*man chakipi rimarikuq jamurqanku chayta qhatisan. Ujniqmanta, ñawpa kaq *élites* chayniqta kaq patrones rentistas kunankama kasallankupuni, ichaqa *políticapi* aska waq runakuna rikhurinku, suyuq tatan jina qhawachikunku. Kay mana suyuta kamachiqta saqinchu, chayniqta mana llaqtaq mañasqanta junt'ayta atinkuchu. Qhipa watakunapi (2003yuq – 2005yuq) iskay umalliqta llusqipunanta mañaspa llaqta ch'aqwapi sayarikunqanku. Ichaqa kunan Boliviapi imaynachus kananta chayta parlarikuyta atinapaq tiyan. Imaynatachus *Asamblea Constituyente*man chayanapaq yuyakun chay junt'akusanña. Kaypi ruwanapaq tukuyniqmanta kaq llaqtachaqkunata waqyarina atikun, jinamanta parlarikuspa musuq wanlla kamayta (*constitución*) sut'ita, chiqanta, tukuypaq kasqanta, unaypaq kananta ima wakichikunqa.

Kayniqta *Banco Mundial*ta, qulqi quriq^①, *sociosninta* ima imaynatachus kunanpi^② wakin ancha sasa ruwana kasan chayta ruwayta yanapanawanchispaq jamunanta mañanku. Kay yuyasqa ruwaypata tapuykunanku kaykuna kanku:

Imaynatataq Bolivia *indígena* llaqtakunanpata sayaqinkunan kamachipi churakunanta, chantapis ruwanapi yupaychakunanta wakichiyta atinman.

Imaynatataq jallp'ayuq, suyu jallp'ayuq kanamanta sumaqta yuyarispa suyu parlariyta atinman.

Imaynatataq suyu jallp'a kamachiq kunaman, suyu kamachiqkunaman, suyu t'aqa kamachiqkunaman, municipalesman ima, (ichapis *indígena* kamachiq kunamanpis), qulqita, ruwanata ima quna kanman.

Imaynatataq hidrocarburosman llaqsiq ganancia qulqita tukuyman kikin lak'ina kanman.

Imaynatataq tukuy llaqtachaqkunapaq justicia kananta suyu wakichinman.

Kay qilqapi tawa qilqa t'aqa ancha yupayniyuq kasan. Chaywan kaykunamanta parlana atikunqa: (1) *Indígena* sayqiykunamanta; (2) jallp'amanta, suyu jallp'amanta; (3) *Descentralización* chaymanta, *hidrocarburos* qulqi lak'inamanta ima; (4) *justicia* kananpaq.

INDIGENA SAYAQIKUNA

^① Kay yachana Banco Mundial, Departamento para el Desarrollo Internacional del Reino Unido (DFID), Agencia Japonesa de Cooperación Internacional (JICA), Agencia Sueca de Desarrollo Internacional (ASDI) yanapayninwan ruwakun.

^② Bolivia suyu kamachiqqa Vice Ministerio de Descentralización, Fabián Yaksic Feraudy chayniqta qhapaq intiraymi killa 11yuq p'unchay 2006yuq watapi kay yachanaqta mana llimphuman churasqa qilqamanta ancha yupa yuyaykunata uj chaski qilqaniqta Banco Mundialman chayachin. Chay yuyaykunamanta aska kay qilqapi churasqa kasan.

Tukuy Bolivia suyu runakunamanta 5.1 junu jina *indígenas* kanku, paykunaqa 36yuq qutupi llaqtachakunku. Suyupi tukuy kaqkunamanta 62% *indígenas* kanku. 1994yuq watapi Boliviaqta wanlla kamayninpi indígena llaqtachaqaqkunaqta sayaqiyinmanta siminchakurqa, chaywan Bolivia ñawra llaqtachasqa, ñawra kawsayniyuq (multiétnico y pluricultural) suyu kasqanta riqsikurqa.

Indígena llaqtachaqaqkunaqta sayaqiykunan kinsa jatun t'aqapi jap'isqa kasan: kawsanapi, suyu jallp'api, autonomiapi ima. Kunan riqsisqa kawsana sayaqiyininku aswan sumaq junt'asqa sayaqikunata qilqarinapaq sut'inchariq kanman. Kunan pachapi ñawpa nisqata jina ñawra kawsayniyuq (multicultural) suyu kasqanta riqsikunapaq puririkuna, jinamanta kawsana qutupura kawsanakuyta (intercultural) atinankunapaq wakichina.

Indígena llaqtakunaqta jallp'a sayaqiykunan riqsisqaña kaspapis *plano constitucional* chaypi mana allin sut'ichu kasan, niveles legislativos secundarios chaypi imaynachus, imaynata ruwanachus chayta qhawarinapaq wakin sayaqi mana allin sut'ichu kasan. *Derechos territoriales* indígenas nisqa chaykuna ima ñawra kawsayniyuq kaqtapis riqsinapaq kasan, imaraykuchus *indígena* llaqtakuna kawsayninkupi, llank'anankupi aska tinkun. Chayrayku kay sayaqikuna sut'ikamanta munakun.

Wakin sayaqita wakichinapaq *personalidad legal de los pueblos indígenas* chayta constitucional riqsinan. Kayqa ruwaypi mayor participación popular, administración de justicia tradicional y democracia participativa chayman apan, jinataq indígena qutukunapaqpis tiyan, *indígena* suyu jallp'a manaraq jatunchakusaqtinpis uj *amenasa* jina kasan.

*Asamblea Constituyente*qa *derechos culturales, territoriales y de autodeterminación* chaykunamanta uj qutu sayaqikunata rimariyta atinman, imaynachus waq suyukunapi kasan, Boliviapipis imaynachus kasan chayta qhawarispas wakichiyta atin, Boliviapi qhawarisunman tukuy imayna runakunamanta, llaqtakunamanta suyuchasqa kasqanta; indígena suyu jallp'akuna kawsakunapaq manachay kawsay kanallanpaqpuni kanan; Kawsay yachasqaman jina tukuy imayna *indígena* jallp'akunata wakichina kanman; (ayllukuna, ñawra llaqtachasqa, sach'a sach'akuna, *tendencia individuales indígenas* kiti ukhupi, waqkunawan); *marco organizacional político administrativo del Estado* chay ukhupi *indígena* yapakusqamanta jinataq, *justicia* kaqta suyuq wakichiynin *pluralismo jurídico* ukhupi riqsina, kay *justicia ordinaria* chayllataq kasan.

Reconocimiento constitucional chay jatun chaniyuq umancha kaspapis *ejercicio de los derechos indígenas* chayman chayanapaq uj thaskiriylla kasan. Kaykunaqa *indígena* sayaqikuna – niqta aswan jatunpi legislación secundaria chaypi unachasqa kananku (*forestales* kamachiykuna, yachaqana kamachiykuna jina) jinataq indígena llaqtakunapaq aswan sut'i *legislación* kanan (*indígena y originarios* *justicia* kananpaq) kay ruwayqa *América Latinapi* mana allinkaspa tunpallawan risan, imaraykuchus *presiones políticas* chayman, chantapis imaynachus suyu kasan chayman jina jap'isqa kasan. *Asamblea Constituyente* chayniqmanta niq parlarikuypi khuskachakuna tiyan.

Jinataq anchayupa indígena llaqtakunapaq atiyinkuna jatunchananku, jinamanta suyuq nisqanta qhatispa, musuq yuyaykunata yuyanchakuspa ayllupaq kaqkunata mañayta atin, *actores básicos no indígenas* chaykunaqta ima atiyinta uqhariyta atin *poder judicial* ukhupi *justicia indígena* qhawarina kanman jinata.

JALLP'AMANTA SUYU JALLP'AMANTA IMA

Unaymanta pacha Boliviapi jallp'amanta, *indígena* jallp'amanta ima (astawanpis) llaqtachaqkuna sayaqta mañaspa sayarikunku. *Política sobre tierras* (1996yuy – 2006yuy) chay ruwaypi jallp'a quna kikinmanta kananpaq, *segura y sostenible* kananpaq INRA kamachiy (N° 1515 de 1996) wakichinapi yuyakun. Kay INRA Kamachiy mana imachus ruwanapaq yuyarikun chayta junt'anchu. *Regularización legal de la propiedad* chayllapi sumaq karin, *resolución de temas pendientes* chaypitaq pisillata ruwakun. Kunankama kamachiyta ruwanapaq *legalista* karqa, jinataq puriykunapi ruwanapaq karqa, chaymanta kay mana sumaq kasqanta qhawarinku. Aswan qhawarispa diseño de las políticas e instituciones chaykama chayana kanman, *objetivos* nisqa junt'akunchu, ima sumaqtataq kaywan ruwanku chayta instituciones riqsichinankuta nisuman.

Boliviachus wiñariyta atinapaq, waqcha kawsayta pisiyachinapaq, runa kikinpi kawsananpaq, *sostenibilidad ambiental* ima kananpaq uj *política de tierras* nisqata wakichiyta munan chayqa phisqa rimariyta yuyanchan. Kaykunami kanku.

1. *Regularización legal de la propiedad* chayta junt'achana chantapis kaymanta yachaq qutuchaykunaman *confiansata* quna (kunan pachapi 15% jina jallp'a papelkuna allinchasqa kanku, 30% jinataq allinchana puriyapi (proceso) kasan[®]);

2. *Indígena* jallp'akunata allinchana (kaypi terceras partes chaymanta *reclamos* kanman, chaypaq uj sumaq puriyta, sut'i ruwanata, *participativo* imata ruwana);

3. Jallp'a lak'isqamanta rimaykuna kaqta allinchana, waqcha *boliviano* llank'aq runaman aswan jallp'ata qunamanta parlarin. (jallp'a rantina, arrindana *programas, mercados mejorados, empresas de capital compartido* ima);

4. Tukuy jark'asqa kitita waqaychana, *reservas forestales* chaykunata ima (khuskan *Boliviano* suyu jina *blosques*wan junt'asqa);

5. Jallp'amanta qulqi qunata allinchana (kayqa gobiernos locales chayman qulqi yaykuq yapakunman, chantapis *incentivo de los propietarios de tierras* chayta allinchana, jinamanta jallp'ankuta sumaqta puquspa jap'inankupaq.

[®] 60,90 watakuna ima, suyu kamachiqkuna sumaq puquyniyuq jallp'akunata, chantapis jatuchiqa partidos politicos chaykunaman quiriran. Wakinqa 10.000 hectáreas ima kanku, chayrayku chay jallp'akunaq *regularización* papelanta sumaqta qhawarina atikun. Kay chhijllasqa jallp'a qusqa 1952niyuq qhipata reforma de tierras en el Altiplano chaywan kikinchakun. Chayrayku Bolivia diferencias interregionales chaywan kasan (entre altiplano y tierras bajas), jinataq uj kiti kikinpi, orientepi, jallp'a lak'isqa manchay ch'ulla ch'ulla, wakin jatun, wakintaq juch'uy.

Indígena jallp'akuna riqsikunanpaq Boliviapi *bases constitucionales* chaykuna tiyanña. Kay.

Wakichiypi *temas de discusión básicos* kasan chayta allinchanapaq kay kitipi allin sumaqta jawa suyukuna ruwarinku chayta qhawamarina kanman, *la promoción del reconocimiento de los territorios indígenas como habitat* chayta jina. Rimanakuypi kaq *temas* kaykuna kanku:

1kaq, 1994yuq wata contituciónpi *tierras comunitarias de origen* (TCO) chayllamanta parlan (TCO wakichiypi ura jallp'akunallamanta nisan), chayrayku mana puna jallp'akunaqta *valle* jallp'akunaqta ima ruwananku, *estructuras territoriales – administrativas locales* chaykuna ima mana tinkunchu. Chayrayku aswan sut'ita aylluq yuyasqanmanta qallarispá *administración territorial y titulación indígena* chayta ruwanapaq wakichina tiyan.

2kaq, kaypi *autonomía* chaywan khuskachasqa kasan, pachapi kaqkunamanta (sobre recursos naturales), *minerales, forestales* chaykunamanta ima parlan. *Nivel constitucional* chaymanta llusqispa nisunman; indígenas kitikunapi *reclamos de terceras partes* chaykunata allinchanapaq *reformas institucionales y legales* chaykunata wakichina kanman, chantapis INRA kamachiypi indígenas jallp'akunamanta artículos kaqta qhawarina kanman, jinamanta jallp'ata jakamusqanpi imachus pachapi kaqkunamanta (naturales) kasan chaymanta *administraciones indígenas* sayaqinkuta ninqa, ayllu jallp'apis manachay *privadopsis* kachun.

T'AQA JAP'IYPI KANAMAN RINA

Boliviaqa 1994yuq watakama sinchi juñuchasqa suyu karqa, chay watamantapacha suyu ruway t'aqakun, chayniqtataq gobiernos locales qulqinkuwan kanku.

Kayqa ñawpa kaq ruwaypi anchayupa thaskiykunata tarin, *participación ciudadana a nivel local* chaypi aswan sumaq karin, kay ruwayta aswan jatunyachina atikun, *Calidad de servicios* chay suyu t'aqapurapi manaraq kikinkamachu (desigual) kasan, *áreas urbanas y rurales* chaykunapipis jina ch'ulla ch'ullallataq kasan. Tukuy runakuna kikinta kawsanankupaq *servicios públicos* chaykunata tukuyman chayachinapaq allinyachina atikun.

2005yuq qhapaq intiraymi killamantapacha *segunda fase de la descentralización* chayta suyu t'aqakunapi Bolivia ruwayta qallarín. Kay ruwaypi kinsa mana sumaq kaqkuna mana tukuchinanta saqinchu.

1kaq, 2005yuq watapi *prefectos* chhijllasqa, chantapis mana uj *marco fiscal y administrativo* chayta wakichispalla *Hidrocarburos* kamachiniqta *nuevos recursos* kaqta *instancias departamentales* qusqa mana sumaqchu suyuq qulqinta apaykachanapaq kasan.

2kaq, manaraq kinsantin kamachiqkunaqta ruwananku sumaqta siminchasqachu kasan.

3kaq, *Marco fiscal inter – gubernamental* chayqa mana kikinpurata *recursos* kaqta lak'inchu, nitaq *gobiernos departamentales, municipales* ima *responsabilidad fiscal* chayniyuq kanankupaq imatapis ruwanchu..

2005yuq wata *Hidrocarburos* kamachiman jina *dos tercios* (kinsamanta iskayta) jinata *departamentos y municipios* chaykunaman qulqita (*recursos*) qunku.

Iskay yuyanchakuy kay mama sumaq kasqanta qhawarinapaq tiyan.

1kaq: Yana qurimanta, gasmanta ima ancha aska qulqi llusqin, ichaqa jinataq kay anchata thijraykachakun (*varia*). *Municipalidades* jinataq *departamentos* chaykunachus aswan tajya (*estable*) qulqi jap'inayuy kankuman chayqa aswan sumaq *abastesisqa* kankuman. Suyu kamachiqmanta, jinataq *hidrocarburos*manta kaq qulqi ujllapi yaykunan. (ichapis hidrocarburusniyuq jallp'akunaman ujchhikatawan qulqita quna kanman). Iskayniqmanta qulqi jap'inataqa ujllamanta askata jap'ina kanman.

2kaq *Recursos Naturales* chaytaqa maypi jinalla kikinkamata suyu *jurisdicciones* chaypi lak'inku. Tiyan chay *departamentos*man yaparina kaqtin; ch'ulla kawsay kallanqapuni.

Phisqa kitipi jina *descentralización* chaypaq yuyanchakuna atikun: chiqan kamachina qilqata, qulqi gastanamanta umachakuqta, *tributación, transferencias, endeudamiento* chaykunapaq ima ruwana qilqata wakichina. Kay yuyanchakunapi tawa kiti jap'isqa kasan: *Participación política, equidad inter - regional, eficiencia y equidad de los servicios públicos, macroeconomía* chaykuna kanku. Kay *políticas* kaqta ruwanapaq waq suyukunaq ruwasqankuta, mayqinchus allin sumaq kiti ruwanapi karqa chayta qhawarina kanman.

Uj Suyuq Wanlla Kamaynin unaypaq kananta yuyaspa qilqasqa kasan, *descentralización* Chaypata ruwanantaq chay ratupipacha allinchana atikun.

Uj musuq *Constitución* allin, mana allin kaqta rikhuchiyta atin, imaynachus kanman chayta ima niyta atin, jinataq chiqan kamachina qilqata, qulqi gastanamanta umachakuqta, *tributación, transferencias, endeudamiento* chaykunamanta *descentralización* chaypaq musuq *políticasta* quyta atin. Waq suyukunaqta ruwasqanta qhawarinaqa *kaykitikunamanta* uj tantapi yuyanchakuyta yanapawasuman, jinamanta musuq *Constitución boliviana*ta wakichinaman risunman. Ujniqmanta *kay experiencias Constitución principios más generales* chaypi churakunta nin, chantataq *legislación secundaria* sumaqta allinchanman, mana allinchi kanman sapa juch'uy pantay kaqtin waqmanta *Constitución* qilqata allinchanapaq.

Uj musuq *Constituyente* kaqta allinchanapaq *acciones de seguimiento en el corto, mediano y largo plazo* chaykuna kanan. Kay *acciones* kaq *capacidades adecuadas de implementación y de Construcción de consensos* chaykunata rikhuchiyta atin. Waq ruwaykunaqa qulqi p'ituna sut'i llika kananta wakichinman: *Herramientas de gestión del servicio civil*; sut'i ruwana *contratación pública* kananta; *servicios públicos* ruwasqata chaninchanata; *sistema de transferencias* wakichisqata qhawarispá qulqi lak'inata allinchayta atin; *reglas básicas de responsabilidad fiscal* chayta ima allinchayta atin. Qhipa pachapi yapayuy *políticas* sapa juñupi (nivel): *nacional, departamental y municipal*

chaykunapi *responsabilidades* kaqta t'aqanapi umanchakunman, jinamanta sapa juñupi qulqi apaykachasqamanta (rendición de cuentas) sut'i riqsina kanman, jinataq *departamentales y municipales* kitikunapi *transferencia de responsabilidades y recursos adicionales* chaykunamanta riqsina kanman, chantapis *departamentales y municipales* chaykunaman impuesto qulqita mañananpaq atiyta quna. *Implementación de opciones políticas* chaykunamanta ancha sumaq kanman qulqi lak'inapi sumaq ruwayta qhawarispa llaqtachaq kunatawan churasunman chayqa, chantapis kitipi kamachiqkuna llaqtaman qulqita apaykachasqankunamanta riqsichinanta wakichina.

PAQTACHAYMAN KIKINPURAMANTA CHIMPANA

Runaq atiyin llikapi sayaqikunaqta, qhisfikunaqta ima ruwana atiyin uj *marco legal e institucional* chaypi churasqa kanan, Jinamanta "*Estado de Derecho*" kananta tiyachinman. Kay yuyay kinsa *principios fundamentales* (tiqsi) kaqpi kasan:

1. Limitación del mando. Kayqa *división constitucional de poderes* chayniqta ruwasqa;
2. Chiqan kana qallariy (principio de legalidad). Kayniqta suyu kamachiq juñukuna kamachiymán jap'isqa kanku;
3. Tiqsi sayaqikunaqta siminchaynin (declaración de los derechos fundamentales) *Estado de Derecho* nisqa chayqa tukuy llaqtaman chayanapaq, sumaq ruwayta, ratu ruwanata jaywanapaq (sistema judicial chayman) ruwanata qun;

Boliviaqa 1825yuy wata mantapacha 19niyuy constitucionista riqsin. 1994yuy watapi riqsisqa constitucionqa (wanllaqa) llaqtachaqkunaq sayaqiyinkuta riqsichin (kaykuna 1938niyuy constitución chaypiña churaspa karqa) chatapis derechos indígenas chay ukhupi ñawra llaqtachasqa, jinataq ñawra kawsayniyuy (Estado multi-étnico y pluricultural), suyu kasqanta riqsin. Chantapis indígena paqtachay kasqanta ima riqsin (justicia consuetudinaria indígena), mana uj fuente legislativa jinallatachu riqsin, manachayri uj sayaqi suyu ukhupi kaqta riqsin, chantapis kinsantin suyuq atiyinmanta (Legislativo, Ejecutivo y Judicial) waq jina kaqta riqsin (otro órgano).

Paqtachay Atiypata (Poder Judicial) juñuchakuynin 1994yuy qhipa watamanta allinchasqa kasan. Kayta servidores judiciales allin sumaqta, sapanku ruwanankupaq wakichinku. Paqtachayta taripanata (tribunal constitucional), llaqtaq jark'aqninta, paqtachay tanta kananta yurichin. Waq *cambios* kaqpi thaskiyununa (procesos) usqayta rinanpaq sistema de juicios orales chayta wakichinapaq *jueces de la Corte Suprema y Reformas al Código Penal* chaypi llank'aqta sutichanapaq uj jina *procedimientosta* churanku.

Chayjina allinchasqa kasaqtinpi uj justicia chiqan, usqay ruwana kananta mask'aspallakuni *bolivianos* kasanku. Mana allin kaq ruwaykunata qhawarina.

Boliviana, jinataq jawa suyukuna experiencia kasqamanta tukuy imayna *principios constitucionales* wanlla tantakuypi (Asamblea Constituyente) parlarinapaq yurin. Kay principios nisqa tawa anchayupa kitikuna ukhupi kanku:

1. *Sistema Judicial* chayta, *Estado de derecho* chayta ima jatunchana, jinamanta tukuy llaqtachaqkunaqta *justicia ordinaria* chayman taripanan allinchasqa kanqa.
2. Riqsisqa ayllu paqtachay Wanlla kamachiypi riqsikunan.

3. Warmipaq qharipaq paqtachayta tarina kikin kananta jatunchana.
4. *Principios de igualdad* chayniqta, manataq uranchana kananta runaq sayaqi y kunanta jatunchana.

Sistema ordinario de justicia chaypi *confiabilidad*, *eficiencia* kayta jatunchana anchayupallataq *Asamblea Constituyente*manta aswan jaqayman ruwanapaq kasan, jinamanta tukuy Ilaqta mejor acceso a la justicia chaypi kanman. Waqmanta acceso a la justicia ordinaria chayta jatunchanapaq jawa suyukuna yachasqankuta k'askachisanku. *Estado de derecho* ukhupi justicia tradicional chayta jap'ichinapaq kaymanta tukuy participanankupaq kay *de coordinación* chayta ari nina (aproban) kanman. *Perspectivas de género* chaykuna mana anchayupachu musuq *legislación* chaypi ari ninaqa, astawanpis *Poder Judicial*pi, justicia *ordinariapi*, indigenapi ima llank'aqkunata kasan chay, chantapis junt'akunanta, allinchakunanta mañasuman, imanachus chayta ima qhawarina kanman., jinamanta kikichiqkama qharipaq warmipaq sayaqikuna kananta wakichisunman.

TUKUCHINA YUYANCHAYKUNA

Kay yachanaqa mayqin *retos clases* kaqwanchus Bolivia yuyanchakusan chaymanta yachayta atinapaq. Unay kawsaymanta kawsay sapinta qhawarispas, juñukunap wakichikuyninta qhawarispas ima aswan yuyaykunata tarinapaq, chaymanta yuyanapaq ima wakichisqa.

Kunan Bolivia Kaqpi runa t'aqanakuyta, chhajnikuyta, mana parlarikuna atinata rikhusanchis, chay *historia colonial* chaymantapacha sapichakun.

Suyupi *transformación institucional* kaspapis manaraq junt'asqachu.

Colonia pachapi suyuwan churanakunapaq *perspectivas paternalistas y rentistas* uqharikullarqankutaq, kunankamapis kasallankupuni, ancha sasa *inclusión y cohesión social* chayta atinaqa.

Uj Suyu chiqamanta runaq atiyin kananta, sumaq suyu karmachiq riqsisqa kananta atina reto tiyan, chantapis tukluyapaq kikinkama kananta, Ilaqtanpaq jatun *movilidad social* kananta munan.

Asamblea Constituyente, *referendum autonomías*manta ima ruwasqa suyuqta uj jatun ñawpaqman puririyin. Suyu un *cambio social* unaypaq kananta mask'aspa jallpachakusan. Anchayupa kay *diferencias políticas* chayta tantapi parlarina kasan jinamanta uj *consenso nacional* kanman chantapis uj musuq *Constitución legítima y duradera* chaypi kanman.

Asamblea Constituyente ruwananqa *la promoción de la igualdad de oportunidades y del Estado de Derecho* chayta *principio básico* jinata jap'inan, aswanpis mayqin kitipichus consenso ancha sasa kasan chayta atinapaq quna. *Descentralización* kitipi jina.

Uj musuq runa mink'ata ruwana bolivianoq atiyin kaspapis *comunidad internacion* chay Boliviata, chiqan suyu kananta puquyniyuq kananta, *digna* kananta wakichiyta yanapay atin.